

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

DİNAR DURMUŞ QIZI KƏRİMOVA

MƏMMƏD ARAZIN POEZİYA DİLİ
(LEKSIKA, FRAZELOGIYA)

5706.01- Azərbaycan dili

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Dil tarixi və dialektologiya şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Nizami Qulu oğlu Cəfərov**
AMEA-nın müxbir üzvü

Qara İbrahim oğlu Məşədiyev
filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dillər Universitetinin
Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrası

Müdafiə «16__»_12_____2014-cü il tarixdə saat «__»
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini
keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 3701143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31,
V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat «__»_____2014-cü ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:**

N. F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Çağdaş Azərbaycan dilində gedən ədəbi proseslərin inkişaf qanunauyğunluqlarının müfəssəl və fundamental araşdırılması mənbələrindən biri kimi “yazıçı dili” problemi elmi-nəzəri-lingvistik tədqiqat obyektı olaraq bu gün də Azərbaycan dilçiliyinin aktual problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Çünki ədəbi dilin inkişaf edib zənginləşməsində “yazıçı dili”nin mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyil ki, “ədəbi dilin tarixi, adətən, böyük yazıçıların, şairlərin dil materialları əsasında yaranır”¹. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixi əsrlərlə bədii üslub və onun görkəmli nümayəndələri Həsənoğlu, Nəsimi, Xətayi, Füzuli, Vaqif, Zakir, M.F.Axundzadənin əsərləri vasitəsilə təmsil olunmuşdur². Bu proses bu gün də davam edir. Bu baxımdan dövrün böyük sənətkarlarının dilinin tədqiqi öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Azərbaycan ədəbi dilinin tanınmış nümayəndələri Bəxtiyar Vahabzadə, Nəbi Xəzri, Cabir Novruz, Nüsrət Kəsəmənli, Əli Kərim, Sabir Rüstəmxanlı və başqaları ilə eyni sırada duran Məmməd Araz özünəməxsus dili – üslubu ilə seçilən istedadlı şairlərimizdəndir. Məmməd Araz və onun təmsil etdiyi nəsil Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan ədəbi dilinin klassik nümayəndələri Nəsimi, Xətayi, Füzuli və onların davamçıları XX əsrin klassikləri səviyyəsinə qalxmış Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Osman Sarıvəlli kimi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli söz ustalarının layiqli davamçıları olaraq çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf istiqamətlərinin, zənginləşmə yollarının araşdırılmasında həlledici əhəmiyyətə malikdir.

Yaradıcılığının böyük bir dövrü XX əsrin ikinci yarısına təsadüf edən Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Araz xalqın ictimai həyatında baş verən proseslərə biganə qalmayan, yeni tarixi şəraitdə – milli müstəqillik uğrunda mübarizədə xalqın önündə gedən, öz şeirləri ilə onu bu mübarizəyə səsləyən şairlərimizdəndir. Vətənin bölünməzliyi uğrunda mübarizəyə çağırış, sözün, şeirin məna dəyərini və tutumunu gücləndirərək 90-cı illərdə dövrün ədəbi, siyasi tələbləri səviyyəsinə qaldırıldı və Məmməd Araz bu prosesdə ən fəal şairlərdən oldu³.

“*Nə yatmısan qoca vulkan, səninləyəm!*” – deyən şair haray çəkib bütün xalqı vətən torpaqlarının müdafiəsinə səslədi.

¹ Виноградов В.В. О языке художественной речи. М., Наука, 1959, с. 6.

² Hacıyev T.İ. Yazıçı dili və ideya – üslub təhlili. Bakı, Maarif, 1979, s. 173.

³ Mehraliyev E. Mühəribə və ədəbiyyat. Bakı, Elm, 2000, s. 310.

Məmməd Araz poeziyasının leytmotivi – Vətənə sonsuz məhəbbətdir. Şair vətənin gözəlliklərini böyük vətəndaşlıq qayəsi ilə, orijinal söz və ifadələrlə tərənnüm etməsi, vətənin parçalanması, Araz dərdi, Qarabağ kədəri, ümumən xalqın taleyüklü problemlərini özünə sağalmaz dərd edən və bunları sərrast ümumiləşdirmələrlə – hikmətli, xüsusi çəkili yeni poetik söz və ifadələrlə tərənnüm etməsi bu vətəndaş şairin poetik irsinin rüşeymini təşkil edir.

“Bədii əsərin dili təhlil edilərkən bütün diqqət sözlərin mənalarına, zəngin üslubi cəhətlərinə və müəllifin dilin bu imkanlardan fərdi istifadə bacarığına yönəlməlidir”¹. Bu mənada, Məmməd Arazın hər beyti, hər misrası oxucuya dərin fəlsəfi məzmunu ilə yanaşı, həm də tərbiyəvi hikmət aşılayır. Onun özünəməxsus şeir çələngində ümumbəşəri motivlər – fəlsəfi ideyalar, vətənpərvərlik, vətən-torpaq sevgisi əsas istiqamət kimi xüsusilə seçilir. Şairin fəlsəfi aləmi, dünyaya fəlsəfi baxışları sərhədsizdir, ümumbəşəridir. “Dünya sənin, dünya mənim” şeiri bu mənada çox səciyyəvidir: bu şeir, ümumiyyətlə, insanlığın dünyaya baxışının ən gözəl ifadəsi kimi Məmməd Araz yaradıcılığının yüksək səviyyəsidir.

*Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da, qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik...
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin... (2004, I, s.166)*

Məmməd Araz sözün həqiqi mənasında xalq şairidir, onun seirlərinin dili çağdaş Azərbaycan dilinin poetik normalarına – sadəliyə, təbiiyyə, dərin semantik tutuma, fəlsəfi mənaya malik xəlqi bir dildir². Şairin bədii yaradıcılığı müasir Azərbaycan dilinin inkişaf sahələrinin xəlqi yöndə özünəməxsus fərdi vasitələrlə, demokratik istiqamətdə zənginləşmə qanunauyğunluqlarının müəyyən edilməsi baxımından maraqlı və aktualdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Məmməd Arazın poetik dilinin milli məziyyətlərini şairin poetik dil materialı əsasında elmi təhlil etmək, onun dil və üslub özəlliklərini müəyyən edib, çağdaş Azərbaycan dilini zənginləşdirən istiqamətlərinin elmi təhlilini vermək bu prosesdə şairin xalq dili qaynaqlarından faydalanma məqamlarını, eləcə də Məmməd Arazın müstəqillik və demokratiya, torpaqlarımız uğrunda xalqımızın yağı

¹ Ефимов А.И. О языке художественных произведений. М., Учпедгиз, 1954, с. 126.

² Axundov A.A. Dilin estetikası. Bakı, Yazıçı, 1985, s. 48.

düşməyə qarşı ölüm-dirim mübarizəsinə çağırış, vətənpərvərlik hisslərinin təlqin edilməsində söz sərrafının vətəndaşlıq mövqeyini tərənnüm edən əsərlərini leksik, leksik-semantik, söz yaratma, frazeoloji vahidlərin üslubi məqamlarını dilçilik baxımından təhlil etmək və bu prosesdə şairin zəngin yeni söz yaratma vasitələrini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Bunun üçün dissertasiyada bir sıra məsələlərin vəzifə olaraq həllinə cəhd edilmişdir:

– Məmməd Arazın müasir Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafındakı rolunu göstərmək, şairin ana dilinin zənginliklərindən faydalanma yollarını müəyyən edib dil materialları əsasında linqvistik təhlil etmək;

– Şairin poetik dilində istifadə edilmiş leksik vasitələri – sinonimləri, omonimləri, antonimləri və onların işlənmə məqamlarını təhlil etmək, bunların Məmməd Arazın məxsus özəlliklərini müəyyənləşdirməyə cəhd etmək;

– Şairin dilindəki yeni söz yaratmaq meyilini işıqlandırmaq və onun novator şair kimi səciyyəsinə vermək;

– Şairin poetik dilində üslubi əlvanlıq, bədiilik, emosionallıq vasitəsi kimi çıxış edən frazeoloji vahidlərin, eləcə də atalar sözü və məsələlərin qrammatik və üslubi mahiyyətini elmi cəhətdən işıqlandırmaq;

– Məmməd Arazın bədii yaradıcılığının əsas rüşeymi kimi müdriklik və fəlsəfi kamillik səciyyəsinə ifadə edən hikmətli, fəlsəfi fikirlərinin semantik bədii-linqvistik təhlilini vermək.

Tədqiqatın metodu. Tədqiqat təsviri və müqayisə metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Xalq şairi Məmməd Arazın poeziya dilinin leksika və frazeologiyasıdır.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti Məmməd Arazın bədii əsərlərində leksik və frazeoloji vahidlərin dil və üslub baxımından əldə edilmiş elmi nəticələrin sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın əsas mənbəyi. Məmməd Arazın Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri” (2 cildə, Bakı, “Lider Nəşriyyat”, 2004), habelə şairin “Seçilmiş əsərləri” (4 cildə, 2003), “Seçilmiş əsərləri” (“Azərnəşr”, 1986), “Daş harayı” (Şeirlər, Bakı, “Yazıçı”, 1992), “Dünya düzəlir”

(1992), “Yol ayrıcında” (1997) şeir toplularının dil materialı əsas mənbə kimi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Azərbaycanın xalq şairi Məmməd Arazın poetik dili Azərbaycan ədəbi dilinin bütün inkişaf parametrlərini incəliklərinə qədər əks etdirən, xalq dili xəzinəsindən qidalanaraq, bu bünövrə üzərində inkişaf edib sabitləşmiş çağdaş Azərbaycan ədəbi dili nümunəsidir.

2. Məmməd Arazın poetik dili xalq dilinin dərinliklərindən gələn leksik-semantik söz qrupları – sinonim, omonim, antonimlərlə zəngindir və bu, müasir Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

3. Məmməd Araz poeziyasında söz və ifadə yaratmaq meyili çox güclüdür və bu keyfiyyət şairi yenilikçi – novator şair kimi tədqiq və təqdim etməyə geniş imkan verir.

4. Məmməd Arazın şeirlərinin dili şairin özünün yaratdığı və bədii cəhətdən qüvvətli bədii ifadə vasitələri funksiyasını daşıyan ismi və feili frazeoloji vahidlərlə zəngindir.

5. Xalqın müdrik və hikmətli xəzinəsindən bəhrələnən Məmməd Araz həmin zəmindən olan onlarla dərin fəlsəfi mənalı qapalı cümlə tipləri – atalar sözü və zərbi-məsəllər, eləcə də hikmətli söz və ifadələrin, cümlələrin yaradıcısı kimi diqqəti cəlb edir.

6. Məmməd Araz qüdrətli söz ustası olmaqla yanaşı, həm də vətəni, dilini sevən, onu qiymətləndirən bir şəxsiyyət, adı böyük hərfələrlə yazılan vətəndaş, humanist bir şairdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq xalq şairi Məmməd Arazın poetik dili monoqrafik şəkildə tədqiq olunur, şairin ədəbi dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində rolu, üslubunun yeniliyi və orijinallığı, özünəməxsus məcazlar sistemi, frazeoloji vahidlərin yaradılmasında novatorluğu, atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən geniş istifadə etməsi sənətkarın xalq dilinə dərinləndirən bələd olması faktlarla əsaslandırılaraq izah olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Əsərdən müasir Azərbaycan ədəbi dilində gedən proseslərin, habelə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin elmi-nəzəri araşdırılmasında təcrübə olaraq, ali məktəblərin filologiya fakültələrində ixtisas və xüsusi kurslarında “yazıçı dili” problemlərinin tədrisində dərs vəsaiti kimi istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər

Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Azərbaycan dili tarixi şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Müəllif mövzu ilə əlaqədar konfranslarda məruzələr etmiş, onun AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun “Tədqiqlər”ində, Əlyazmalar İnstitutunun “Filologiya məsələləri”ndə, Ziya Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun keçirdiyi beynəlxalq elmi konfransın materiallarında, habelə xaricdə (Sankt Peterburq) məqalələri və tezisləri çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş” hissəsində işin ümumi səciyyəsi – mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodu, obyekt, predmeti, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın aprobeşiyası, eləcə də dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın I fəslı – **“Məmməd Arazın poeziya dilinin leksikası”** – beş yarımfəslı əhatə edir. Birinci yarımfəsil “Məmməd Arazın poetik dilinə bir nəzər” adlanır. Məmməd Araz nədən yazır-yazsın fəlsəfi müdriklik onun əsas amalı, bədi-poetik düşüncələrinin hərəkətverici mexanizmi – məqsədidir. Təsədüfi deyil ki, tanınmış ədəbiyyat tənqidçisi Yaşar Qarayev Məmməd Araz poeziyasını “hər zaman yaddaşlarda qalacaq ümumbəşəri poeziya” adlandırır¹. Məmməd Araz poeziyasının şah damarı vətənpərvərlik, vətən sevgisi, vətən eşqidir. Vətəni Məmməd Araz sevgisi ilə vəsf edən şair vətənin hər bir daşının, çınqılının təsviri zamanı həm də bir təbiət, torpaq bilicisi kimi çıxış edir, onun həqiqi qiymətini verə bilir. Məmməd Arazın vətən sevgisi onun fəlsəfi dünyası ilə birləşərkən böyük vətəndaş qəlbindən süzülüb gəlir, məharətli şair zəkası ilə ümumiləşdirilərək yekunlaşdırılır:

*Ey daşlaşan, torpaqlaşan,
Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan,
ulu babam!..
Küləkləşən, dumanlaşan ruhunla sən
Ayağa dur, sənirləyəm!..
Dəfn etdiyın məsələnin*

¹ Qarayev Y. M.Araz. Seçilmiş əsərləri: Ön söz, I c., Bakı, Lider, 2004, s.5-6

baş daşına
Bir təəssüf xatirəsi yazıb
yondur:
Səndən ötən mənə dəydi!
Məndən ötən sənə dəydi!
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, vətən! Sənə dəydi! (I, s.86)

Şeirdə ifadə edilmiş xalqımızın parçalanması, birləşə bilməməsi, biganəlik, fərdiyyətçilik, yalnız özünü düşünmək, xalqımızın içindən bir-birinə yadlaşması kimi daima Azərbaycan xalqının uğursuzluqlarına səbəb olan arzuolunmaz hallar tənqid edilir – bütün bunların nəticəsində ən böyük zərbənin vətənə dəyməsini şair böyük ürək ağrısı ilə tərənnüm edir: son misrada vətən sözünün xüsusi intonasiya ilə iki dəfə “Vətən! Vətən!” şəklində təkrar edilməsi məhz şairin ürək ağrılarının əks-sədasıdır.

1988-ci ildə mənfur erməni millətçilərinin öz daimi havadarlarının köməyi ilə Qarabağ torpaqlarını zəbt etməsi Məmməd Arazı da bir vətən oğlu kimi dəhşətə gətirmişdir; bütün Azərbaycan xalqı, bütün Azərbaycan ziyalıları kimi, Məmməd Arazın da qələmi süngüyə çevrildi.

Qeyd etmək lazımdır ki, 90-cı illər Azərbaycan poeziyasında torpağa, vətənə bağlılıq hissi, vətəndaşlıq əqidəsi və vətənpərvərlik ruhu Məmməd Araz yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərinə çevrilir. Şairin poeziyasında milli hiss, xalqa, doğma torpağa bağlılıq, vətənpərvərlik duyğuları daha da qüvvətlənir. Şairin bu dövrlərdə yazdığı əsərləri xalqımızın vətəndaşlıq hissini gücləndirir, milli amal duyğusunu ləyaqətlə təmsil edir. Şairin “Ayağa dur, Azərbaycan!” adlı şeiri dərin mənə yükünə, yüksək çağırış ruhuna malikdir.

Nə yatmışan, qoca vulkan, sən inləyəm!
Ayağa dur, Azərbaycan, sən inləyəm!
Səndən qeyri biz hər şeyi bölə billik
Səndən qeyri biz hamımız ölə billik! (2004, II, s.132)

Məmməd Araz vətənpərvərliyi möhtəşəmdir, ürəkdən gələndir, bütün Azərbaycan xalqının, bütün dünya azərbaycanlılarının, dünya türklərinin ürəyinin döyüntüsü, yaşarı hissələrindən yaranmış bir duyğudur. Çünki Məmməd Araz böyük vətəndaş şairidir. Şair vətənə oğul olması ilə fəxr edir, bunu həyatının mənası hesab edir:

Vətən mənə oğul desə nə dərdim?!
Mamır olub qayasında bitərdim (2004, I, s.133)

– deyən şair vətənə oğul olmağın məsuliyyətini də etiraf edir, çünki şairin aləmində

Vətən daşı olmayandan

Olmaz ölkə vətəndaşı! (2004, I, s.109)

I fəslin II yarım fəslində şairin poeziyasında söz yaradıcılığı araşdırılır. Bu yarım fəslin birinci bölməsində morfoloji və sintaktik üsullarla söz yaratma prosesi izlənilir. Tədqiqat göstərir ki, xalq şairi Məmməd Arazda Azərbaycan dilinin sözyaratma vasitələrindən orijinal şəkildə istifadə edərək, yeni söz və ifadə yaratmağa çox qüvvətli bir meyil vardır. Şairin şeirləri müxtəlif sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə yaranmış düzəltmə sözlərlə zəngindir. Onun poeziyasının dili istedadlı şair təfəkkürünün məhsulu olan orijinal üslubi səciyyəli yeni sözlərlə zəngindir. Yazıcının sənətkarlığı və böyüklüyü hər bir sözə yeni semantik məna gətirmək istedadında və bu sözləri xalq dilinə maneəsiz keçmə imkanındadır. Şairin yaratdığı *şumçu*, *çənçi*, *dənçi*, *küləkçi* və s. kimi sözlər orijinal olduğu qədər də uğurlu, ana dili leksikonunu zənginləşdirən dil vahidləridir. Şair morfoloji və sintaktik yolla ənənəvi yollarla söz və ifadə yaratdığı kimi, orijinal – özünəməxsus yeni söz və ifadə yaratmağa da xüsusi diqqət və cəhd göstərərək, özünü müasir Azərbaycan ədəbi dilində sözyaratma prosesində yenilikçi – novator şair kimi təsdiq edir. Bu sahədə Məmməd Araz yalnız öz çağdaşı böyük xalq şairi Rəsul Rza ilə müqayisə oluna bilər. Şairin poeziya dilində *suçu*, *qazmaçı*, *başçı* kimi ənənəvi sözlərlə yanaşı, *şumçu* (torpağı şumlayan), *küləkçi* (külək yaradan), *çənçi* (çən yaradan), *dənçi* (xırmanda toxum, dən sovuran), *tərifçi* (müəyyən mənada yaltaq), *gödənçi* (rüşvətخور), *əyilməzlik* (xüsusilə xalq şairi Rəsul Rzanın portretinin təsviri zamanı:

Ölçülərə boy verməzdi *əyilməzliyi*, Boz, qranit qayalarla duruşu, fəndi; Göyərtidiyi *ölməzliyin*, *yenilməzliyin*, Əkinçisi Rəsul idi, barı vətəndi; (2004, I, s.204), *kiçilməzlik* (mərdlik), *keçilməzlik* (böyük maneələr), *dovşanlıq* (qorxaqlıq), *güzəştlik*, *sevimlik* (Mənə bir *sevimlik* məhəbbət gətir! Mənə bir *güzəştlik* mərhəmət gətir! (2004, I, s. 90), *famildaş* (həmfamil, həmsoy), *gedərgi* (getməli, ölməli; Vədəsində getməlidir *gedərgi* adam! (2004, II, s.186), *bölgəbazlıq*, *ölkəbazlıq* (yerlibazlıq), *duzsuzlamaq* // *susuzlamaq* (darıxmaq, həsrətində olmaq), *yallanmaq* (rüşvət yemək), *torpaqlaşmaq* (Ey daşlaşan, *torpaqlaşan*, Ulu babam! Bu gündümdən dünənimə uzaqlaşan ulu babam! *Küləkləşən*, *dumanlaşan* ruhumla sən, Ayağa dur, Səninləyəm! 2004, I, s.84), *heykəlləşmək* (məğrur görkəmlə dayanmaq), *itləşmək*, *qurdlaşmaq* (mənfur xislət qazanmaq) kimi morfoloji yolla, habelə *nağaraqarın* (zəhmətsiz gəlirlə yaşayanlar), *qayadöşlü*

(qəhrəmanlar, bahadırlar), *dalğasındıran* (qaya), *ağlıçaş* (naşı), *şüşəgöz* (dəniz), *ordu-ordu* (qayalıqlar), *kaha-kaha* (bütün kahalar), *daş-daş* (bütün daşlar), *qaş-qaş*. Bu torpağı gəzməmişəm hələ daş-daş, Dərələri *kaha-kaha*, Qayaları hələ *qaş-qaş*), *kallaşa-kallaşa* (diqqətsizlik göstərmək: Onsuz da ah-vayı özü eşitmir, *kallaşa-kallaşa* karlaşır insan! 2004, II, s.153) və s. bu kimi sintaktik yolla yaranmış yeni semantikali leksik vahidlər şairin obrazlı ifadə yaradıcılığındakı məharətini və bu yolla Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin yeni bədii ifadə vasitələri ilə zənginləşdirməsini göstərir, şairi novator yenilikçi söz sahibi kimi səciyələndirir.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəsli “**Dialektizmlər**” adlanır. Dialektizmlər bədii əsərlərin dilinə səbəbsiz deyil, müəyyən üslubi məqamlarla əlaqədar gətirilir və işlədilir. Dissertasiyada şairin poetik dilində müşahidə olunan dialekt sözləri iki qrupda təhlil edilir: 1. Geniş dairədə, bir çox dialekt qrupunda işlənən sözlər: *ayna* (pəncərə), *binə* (yer, məkan), *əppək* (çörək), *gəvəzə* (çoxdanışan), *irişmək* (çatmaq), *kimək* (susmaq) və s. 2. Məhdud dairədə, bəzi hallarda yalnız Naxçıvan dialektinə məxsus leksik vahidlər: *cəhlim* (iz), *daşqır* (taxılın icində olan daş qırıntıları), *gözə* (bulaq, çeşmə), *əlləmə* (daş parçası), *həvə* (xalça toxunan dəzgahın hissəsi), *hellənc* (tullanan bir şey, əşya, daş parçası: Elə ki, bir qəza gəlir başıma, Bəxtimə qəflətli bir *hellənc* dəyir (2004, I, s.97), *səllimi* (sərsəri, özbaşına: Sərsəri küləklər, gəvəzə qarğa, *Səllimi* küləklər – yüyənsiz qadın! (2004, II, 74), *heşannamax* (döymək məqsədilə taxıl dərzlərini xırman meydançasına səpələmək) və s. kimi dialekt sözləri həm şairin poetik dilinin xəlqiliyini artırır, həm də bu sözlərin yalnız dialektlərdə deyil, eyni zamanda ədəbi dilin bədii üslubunda qorunub saxlanmasını təmin edir. Birinci fəslin “**Terminlər**” adlanan dördüncü yarımfəsli M.Arazın poetik dilində istifadə etdiyi ədəbiyyatşünaslıq (*poeziya, dastan, təzad, mübaliğə, şeir, misra, roman, tənqid*), dilçilik (*əlifba, hərf*: Nə yaxşı əlifba «A»dan başlanır, Atadan başlanır, Anadan başlanır!), fəlsəfi (*ədalət, vicdan, haqq*), musiqi və incəsənət (*mizrab, muğam, ney, bayatı, dirijor*), şairin aldığı ali təhsil-ixtisası ilə (o, coğrafiya fakültəsini bitirmişdir, “Azərbaycan təbiəti” jurnalının baş redaktoru olmuşdur. Azərbaycanı qarış-qarış gəzmiş, ana vətənin canlı və “cansız” təbiəti onun poeziya dilində bütün əlvanlığı və bütün incəliyi ilə əksini tapmışdır. M.Arazın poetik dilində təbiət lövhələri atributlarının poetikləşdirilməsi bir ana xətt kimi keçir və şairin poetik dilində

təbiət, coğrafiya, botanika, zoologiya ilə bağlı söz – terminlərin geniş dairədə işlənməsinə səbəb olmuşdur. Dissertasiyada *dağ, dərə, təpə, çay, arx, dəniz, şimşək, bulud, künək, kəklik, qırğı, fil, tülkü*, “*qurd, canavar, at, çiçək, nərgiz* və s. söz-terminlərin şairin poetik dilində metaforik mənaları açıqlanır, bədii təyinlər – epitetlər kimi dəyərləndirilir. Məmməd Araz sözün əsl mənasında xalq şairi, xalqın şairidir; bu səbəbdən xalqımızın milli, özünəməxsus dəyərləri, onun bu günü və tarixi inkişaf özəllikləri şairin poetik dilində Azərbaycan xalqının etnoqrafiyası, məişəti ilə əlaqədar külli miqdarda etnoqrafik söz-terminlər vasitəsilə əksini tapması diqqətə çatdırılır: *xalça, taxça, iplik, nəni, sənək, çıraq, xış, kotan, arı pətəyi, kürk, yapıncı, don, çəlik, çomaq, ocaq, sac, nehrə, cəhrə* habelə gündəlik məişətdə istifadə edilən *balta, yava, ələk, xəlbir, tabaq, xış, oraq, yəhər, uzəngi, çarıq* və s. kimi leksik vahidlər xalqımızın məişətinin zənginliyi, eyni zamanda şairin dil materialının milli zəminə bağlılığı haqqında təsəvvür yaradır.

Məmməd Arazın poetik dilində alınma terminlərin bir qismi ənənəvi olaraq Azərbaycan klassik ədəbiyyatında əksini tapmış astronomik terminlərdirsə (*ay, günəş, səyyarə*), böyük bir qismi rus və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən keçmiş, müasir dilimizdə aktiv işlənən *poçt, bank, diplomat, raket, kapital, meteorit, planet, eləcə də son illərin məhsulu olan disk, kompüter, internet, kaset, dizayn* və s. kimi söz-terminlərdir. Bu terminlərin poeziya dilinə gətirilməsi dissertasiyada şairin çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin elmi-texniki səviyyədə zənginləşməsinə nail olması kimi dəyərləndirilir.

Göründüyü kimi, şairin poeziya dilində işlətdiyi söz-terminlərin çoxu xalq dilindən – ədəbi dilə cəlb edilmiş sözlərdir və bunların çağdaş ədəbi dilimizin terminlərlə zənginləşməsində mühüm rol vardır.

Dissertasiyanın I fəslinin beşinci yarımfəslili Məmməd Arazın poetik dilində leksik-semantik söz qruplarının – sinonim, omonim və antonimlərin üslubi-poetik linqvistik təhlilinə həsr edilmişdir. “**Sinonimlər**” bəhsində onların fəaliyyəti, poetik imkanları bədii əsərlərdə, poeziya dilində xüsusilə geniş, əhatəli olması qeyd edilir. Bu da, öz növbəsində, bədii əsərlərə, ümumən bədii mətnə mənə tamlığı verir, onu yeknəsiklikdən qurtarır. Vurğulanır ki, xalq dilinə, onun məişətinə sıx bağlı olan sənətkarların bədii yaradıcılığında sinonimlər xalq dili hesabına daha zəngin, daha əlvan olur və

sinonimlər dilin rəngarəngliyini, fikrin ekspressiv-emosional ifadəsini təmin edən leksik-semantik söz qruplarıdır.¹ Dissertasiyada sinonimlər adlar və feili sinonimlər qrupları üzrə araşdırılır, şairin poetik dilində sinonimlərin “xidməti” müəyyən edilir, sonuncuların həm özmənşəli, həm də alınma sözlərlə ifadə edilməsi vurğulanır, hər vəziyyətdə sinonimlərin şairin dilində təkrarın, sözçülüyün qarşısını almağa xidməti qeyd edilir. Sinonim cərgələrin düzümündə belə şairin vətəndaşlıq qayəsinin üstün gəlməsi göz önünə gətirilir. Milli sözün sinonim cərgədə birinci verilməsilə əsaslandırılır: *Tanrı, Yaradan, Allah, İlahi, Rəbb*. Şairin poetik dilində ayrı-ayrı yaxın mənalı sözlərlə yanaşı (*tikə – loxma, gül – çiçək, qəzəb – nifrət, ölkə – vətən, ün – səs, torpaq – yer, köpük – quruş* və s.), mətni-üslubi, yəni həmcins sinonimlərin də geniş dairədə işlənməsi şairin vəsf etdiyi obyektin daha ətraflı, daha əlvan cizgilərlə təsvir etmək məqsədilə bağlı olması qeyd edilir. Şairin poeziya dilində seçib işlətdiyi *şöhrətpərəstlər – yalanpərəstlər, qəhrəmanlıq muzeyi, daş şəhərcik* (məzaristan) kimi sinonim cərgələrə daxil olan sözlər ayrı-ayrı semantik mənalara malik olsa da, şairin üslubunda – məqsəd və məramında bir mənanı müxtəlif rakuşlardan işıqlandırdığı üçün mətni-üslubi sinonimlər kimi çıxış etməsi əsaslandırılır. Bu bölmədə həm də feillərdən, sifətlərdən, feili sifətlərdən ibarət, eləcə də feili frazeoloji vahidlər arasında müşahidə edilən sinonimlik şairin poetik dilini zənginləşdirən vasitələr kimi linqvistik təhlil edilir. Şair sinonim cərgələrin yaranmasında alınma, xüsusən Azərbaycan xalq dilinə daxil olmuş dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış alınma sözləri də cəlb edir (*Tanrı, Yaradan, Rəbb, İlahi* və s.). Dissertasiyada mətni-üslubi sinonimlər, söz birləşmələri arasında olan sinonimlik, sifətlərdən ibarət sinonimlər, feillərdən ibarət sinonimlər, feili frazeoloji vahidlərlə feillər arasında olan sinonimlik şairin dil vahidləri əsasında linqvistik təhlil edilir. Bu hissənin **“Omonimlər”** bölməsində şairin poetik dilində işlənmiş omonimlərin leksik və qrammatik növlərindən, yəni müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlərdən (at I – heyvan; II – feilin əmr şəkli) bəhs edilir, onların üslubi məqamları açıqlanır. Qeyd edilir ki, şairin

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001, s. 80; Məhərrəmov R.S. «Kitabi-Dədə Qorqud»un söz xəzinəsi. Bakı, 2007, s. 110; Cavadova M. Şah İsmayıl Xətayinin leksikası. Bakı, Elm, 1972, s. 71; Mehdiyeva S. Folklor abidələrinin linqvo-poetik tədqiqi. Bakı, Elm, 2003, s. 82.

dili üçün omonimlərin – omoqraf və omofonların növləri daha səciyyəvidir (vətən daşı // vətəndaşı, (*Onda vətən sanar məni, Bir balaca vətən daşı, Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı* (2004, I, s.109) nə dərdim?! (burada “nə” qüvvətləndirici ədatdır) // nə dərdim? Burada sual əvəzliyi: ağacdən nə dərdim?).

Məmməd Arazın poeziya dilində folklor ənənələrinə bağlılığın təzahürü kimi cinasların formalaşmasında omonimlərin əsas vasitə olması şairin poetik nümunələri əsasında araşdırılır və bunlar şairin sifahi xalq ədəbiyyatına – folklorla böyük sevgisi, eləcə də şairin sənətkarlıq istedadı ilə izah olunur. “**Antonimlər**” bəhsində şairin həyatı boyu tez-tez qarşılaşdığı ziddiyyətli məqamlarının tərənnümü kimi antonimlərə müraciət etməsi qeyd edilir, bədii ədəbiyyatda antitezaların, kontrastlı məqamların daha əyani ifadəsi zamanı antonimlərdən geniş dairədə istifadə olunması vurğulanır. Antonimlər fikrin ekspressiv-emosional formada ifadəsini təmin edir və buna görə də yaratdığı effekt rəssamlıq sənətində tünd və açıq rənglərin qarşılaşdırılması ilə müqayisə edilir.¹ Dissertasiyada antonimlər ismi və feli olmaqla iki qrup üzrə araşdırılır, şairin əsərlərindən götürülmüş poetik nümunələr əsasında dil baxımından təhlil edilir. Şairin dilində işlənmiş leksik antonimlərlə yanaşı, mətni-üslubi (həmcins) antonimlərdən istifadə etmək məharəti uzaq mənalı sözləri öz məqsədinə yönəldərək onlardan ziddiyyətli müqayisələr yaratması dissertasiyada şairin bədii ifadə yaradıcılığı kimi qiymətləndirilir: Bu gün şairimizin *bülbül* səsinə, *Qurbağa* səsinə qatanlar da var. *Arpa çörəyini lavaş* yerinə, *Çürümüş ipliği qumaş* yerinə, Bu gün oxucuya satanlar da var – (2004, II, s.43). Əslində ayrı-ayrı anlayışları bildirən *bülbül*, *qurbağa* (canlılar), *arpa çörəyi*, *lavaş* (çörəyin ayrı-ayrı növləri), *iplik*, *qumaş* sözləri şair və şeir sözünə ləkə gətirən insanların qarşılaşdırma yolu ilə portretini yaratmaq üçün şairin dəqiq seçib-ışlətdiyi mətni-üslubi antonimlər olması qeyd edilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “**Məmməd Arazın poeziya dilində onomastik vahidlər**” adlanır. Bu fəsildə şairin poetik dilində işlənmiş toponimlər, oronimlər, hidronimlər, antroponimlər, etnonimlər poetik-lingvistik təhlil edilir. Göstərilir ki, qədim tarixə

¹ Məhərrəmov R. Sabirin söz dünyası. Bakı, Elm-Təhsil, 2006, s. 120; Dəmirçimzadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyatı. Bakı, Maarif, 1962, s. 78; Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyatı. Bakı, Elm, 1980, s. 84; Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). Bakı, Elm, 1991, s.39

malik xalqın yaddaşına həkk olunan, xalqın mənşəyini, etnoqrafiyasını yaşadan onomastik vahidlərin bədii ədəbiyyatdan toplanaraq dilçilik baxımından tədqiq edilməsi, onların bədii dildə üslubi çalarlarının və üslubi funksiyalarının müəyyən edilərək aşkarlanması onomastikanın “poetik onomastika” adlanan sahəsi üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xalq şairi Məmməd Arazın poeziya dilində işlətdiyi onomastik vahidlər şeirin mövzusu, şairin dünya xəritəsinə düşən ölkələri, xalqları, onların etnoqrafiyası, mədəniyyət tarixləri ilə yaxın tanışlığı və oxucunu bunlarla yaxınlaşdırmaq, oxucunu məlumatlandırmaq, onların dünyagörüşünü artırmaq kimi üslubi funksiya daşıyır. Şairin poeziyasında xüsusi fəallıq qazanan Azərbaycan toponimidir. Bu, ilk növbədə şairin böyük vətəndaş olmasının rəmzidir: *Bayrağını Xəzər boyda bayraq elə, Enməzliyə qalxmış olan bayrağını! Azərbaycan, Azərbaycan! Ayağa dur, Azərbaycan! Səninləyəm!*

Azərbaycan toponimi şairin poeziya dilində sanki xalqın vətənpərvərlik, vətəndaşlıq rəmzinə çevrilmişdir: “Azərbaycan! Dünyam mənim!” deyən şair yalnız özünün yox, bütün Azərbaycan xalqının fikrini ifadə edir: *Azərbaycan–qayalarda bitən bir çiçək, Azərbaycan-mayası nur, qayəsi nur ki, hər daşından alov dilli ox ola bilər*; “Azərbaycan” deyiləndə ayağa dur ki, Ana yurdu ürəyinə toxuna bilər! Azərbaycanı qarış-qarış gəzən şair onun hər güşəsinin səciyyəvi xüsusiyyətini ön plana çəkir: *Gördüm Bazaryurdu, Yataq-dərəni, Döysə də yay günü boran, qar məni, Od oldu qəlbimdə qarı Şahdağın* (2004, I, s.150). Azərbaycanın hər bir güşəsinin özünə-məxsus gözəlliyi ilə şairin diqqət mərkəzində olması dissertasiyada dil faktları ilə əsaslandırılır: *Şah dağına uçun siz, İstəsəniz yayda qar. Qış – qızıl gül desəniz Lənkəranda tapılar* (1986, s.149). Şair Azərbaycanın cənubu ilə şimalı arasında mövcud ayrılıq nisgilini daha əyani etmək üçün Naxçıvanla Təbrizi, Ərdəbili müqayisə edir: *Naxçıvana getdiyim kimi Ərdəbilə, Təbrizə gedə bilsəm?!* Bununla şair yalnız özünün deyil, Azərbaycanın şimalında yaşayan bütün azərbaycanlıların cənuba gedə bilməsinin mümkünsüz olduğunu rəmzi-poetik ifadəsinə nail olmuşdur.

Məmməd Arazın poeziyasında Azərbaycanın dağları (oronimlər), çayları (hidronimlər) daha çox rəmziləşdirilərək, vətənin simvoluna çevrilmişdir: *Babadağ, Şahdağ, Dəlidağ, Göyəzən, Kəpəz, Qoşqar, Murovdağ* həm də vətənin basılmaz səngərləridir, eləcə də qardaş Türkiyənin rəmzi kimi *Ağrıdağ*, güney Azərbaycanın rəmzi kimi

Savalan dağı həm də şairin təbiət lövhələrinin əsas atributu olaraq göz önünə gətirilir. Şair şeirlərində tez-tez su hövzələrinin – çayların, dənizlərin, okeanların, ümmanların adlarını çəkir, onlardan üslubi-poetik vasitə kimi istifadə edir. Məmməd Araz öz poeziyasında ən geniş istifadə etdiyi hidronim Arazdır. Şair üçün *Araz* vətənin iki yerə bölünməsinin, ikiyə bölünmüş bir xalqın ayrılıq niskili, ayrılıq rəmzidir! Yaradıcılığının ilk çağlarında İbrahimov soyadı ilə şeir yazan şair az keçmir ki, “Araz” çayının adını özünə poetik təxəllüs götürür, çünki şair özünü Arazsız təsəvvür edə bilmir: *Sudan çıxan balıq tək, Ölərəm mən Arazsız! Tayı itmiş ceyran tək, Mələrəm mən Arazsız!* (1986, s.158). Şair əsərlərində Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyət xəzinəsindən gələn dahi şairlərin adlarını təkrarlamaqla onları çağdaş nəslə sanki yenidən tanımaq istəyir, onlara (gənclərə) ulu keçmişlərindən uzaq düşməməyi tövsiyə edir: *Aramızda Nizamilər, Füzulilər* nəğməsi var. Dalğalandı *Sabirlərin* ümman dünyası (1986, s.41). Şair böyük iftixar hissilə müasirləri olduğu mədəniyyət adamlarının – şairlərin, bəstəkarların adlarını çəkməklə gənc nəslə həmin iftixara qoşur və gənclərdə belə xalq sənətkarlarının hər cür hörmətə layiq olduğunu tərbiyə edir. Əsərlərində dünyaca məşhur olan elm, ədəbiyyat xadimlərinin adını çəkməklə şair oxucusunu, xüsusilə gənc nəslə dünya mədəniyyəti ilə qovuşdurur: Homer, Dante, Viktor Hüqo, Motsart, Bethoven, Şopen və s. antroponimlər dünya mədəniyyətini tanıdırsa, şeirlərində işlətdiyi Babək, Koroğlu, Qacar, eləcə də Azərbaycan tarixində tanınan İbrahim xan, Fətəli xan, Kəlbəli xan kimi antroponimlərlə yeni nəslə oxucusuna milli tarixinə böyük məhəbbət və inam aşılayır, Məmməd Arazın poetik dilini həm də tarixi bir saxlanc kimi səciyyələndirir. Onun şeir xəzinəsi çağdaş Azərbaycan dilinin yüksək fəlsəfi-poetik dil nümunəsi olmaqla, həm də maarifləndirici funksiya daşıyır, çağdaş oxucusunu ən qədim, ən vacib informasiylarla tanış edir.

Dissertasiyanın III fəslə **“Məmməd Arazın poeziya dilinin frazeologiyası”**na həsr edilmişdir. Bu fəsil öz növbəsində “ismi frazeoloji vahidlər”, “feili frazeoloji vahidlər” və “atalar sözü və məsəllər” bölmələri üzrə təhlil edilir. İsmi frazeoloji vahidlərdən danışılarkən şairin bu sahədə də yeni ifadə yaratmaq istedadı xüsusi vurğulanır və o, dissertasiyada çoxsaylı neologizmlər yaradıcısı kimi novator şair adlandırılır. Dissertasiyada ismi frazeoloji vahidlər qrammatik baxımdan I, II, III növ söz birləşmələri quruluşunda və

isim + isim (*insan qayalar, dastan düzlər*), sifət + isim (*dəli qılınç, ağlayan qayalar*) modellər üzrə təhlil edilir. Şair ədəbi dilimizdə təsadüf olunmayan *duru kəlamlar, harın küləklər, tənha qayalar, lal meşələr (lal sular – var!), gileyli dağlar, gülümsər çəmən, dəcəl xəzri*, somatik leksika əsasında yaranan *soyuğun qulaqları, yerin kürəyi, dərənin boğazı* isimlər əsasında yaranan *isti qorxu, isti nifrət, əsrin günahları, şöhrətin quyruğu, dilənçi məhəbbət, fikir qucağı, tənqid biçini, tərif xırmanı* və s. ismi frazeoloji vahidlərlə kinayə, eyham, emosionallıq ifadə edən ekspressiv semantik və öz məqsədinə uyğun olan ifadələr yaradır, mövcud sözlərin semantik dərinliklərinə enir, ordan öz məqsədinə uyğun mənaları üzə çıxarıb, çağdaş Azərbaycan dilinin istifadəsinə verir. Belə ismi frazeoloji vahidlər dissertasiyada şairin poetik dilinin bədii ifadə vasitələri kimi səciyyələndirilir, şairin özünəməxsus yeni, orijinal ifadələri olduğu və şairin bədii zövqü, düşüncə tərz, hikməti ilə sıx bağlı olması vurğulanır, çağdaş Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin zənginləşmə prosesindəki ağırlıq çəkisi müəyyən edilir, “Məmməd Araz sözünün sehri” hesab edilir. “Ana dili Məmməd Arazın şeirində diridir, qanadlıdır, qaxıb-qabarıq, ümman kimi ləngər vurur” (S.Rüstəmханlı). “Şairin əsərlərini dilçilik bucağından təhlil, tədqiq etdikdə, həqiqətən onun hər bir sözünün, ifadəsinin sehrini görürsən. Bu sehri açdıqda onun “bədii dildə elmi-zehni səviyyəsini görürsən” (T.Hacıyev), Şairin *dil* sözünün iştirakı ilə yaratdığı ismi frazeoloji vahidlərin dərin daxili mənəvilik nümunəvi hal kimi səciyyələndirilir, şairin sözlərə zəngin mənə aşılamaq istedadının nəticəsi hesab olunur: *Mən neçə yol danışmışam Arazla, Hansı yolla danışmışam – bilmirəm! Quş dilində danışmışam – bilmirəm! Daş dilində danışmışam – bilmirəm! Araz dili: ürək dili, göz dili. Torpaq dili, hava dili, göy dili!* (2004, II, s.28). Bunlar ikiyə bölünmüş vətənin niskili – Araz ağrısının vətənin hər bir nöqtəsində dil açıb ağlamasının poetik tərənnümünün orijinal ifadələri, əksidir.

İsmi frazeoloji vahidlərin böyük bir qrupunu şairin vurğunu olduğunu vətənin təbiəti, təbii-coğrafi hadisələri bildiren isimlərin iştirakı ilə düzəlmiş frazeoloji vahidlər təşkil edir: vətənin dağı, dərəsi, çayı, bulağı, dənizi, deryası və s. Məmməd Araz poeziyasının lüğət tərkibindən ana xətt kimi keçir. “Məmməd Araz torpağı və təbiəti “Atamın kitabı” kimi oxudu. Dərslik yox, dağ-daş öz ekologiya-əlifba kitabı oldu. Lap uşaqlıqdan mehrini və meylini nəbatat elminə saldı, qələmi də bir pöhrə kimi çəməndən, çöldən,

meşədən göyərdi, ədəbiyyat yox, coğrafiya fakültəsinə daxil oldu. “Azərbaycan” yox, “Azərbaycan təbiəti” dərgisinə redaktor oldu” (Yaşar Qarayev).¹ Bütün bunlar şairin poetik dilində çeşid-çeşid, rəngarəng, orijinal məzmunlu yüzlərlə ismi frazeoloji ifadələrin yaranmasında əsas vasitə olmuşdur və bunlar əksər hallarda şairin məxsusi sözyaratma, ifadəyaratma istedadının əlvan boyalarıdır. Şair təkcə *daş* sözünün iştirakı ilə onlarla yeni frazemlər yaradıb işlədir: *daş sual, daş xoru, daş yaddaş, daş qardaş, qaya sərkərdələr, ordu-ordu qayalıqlar, daş harayı, daş duyğular: Daş xorunun naləsini lentə yazdım. Daş nənələr, daş xalalar, Daş bacılar... Bayaqdandır qulaq verib daş xoruna, daş səsinə, utanıram, utanıram mən tarixin əvəzinə!* (2004, I, s.113). Bu şeir parçası şairin Şuşa qalasında olan “Ərim gəldi” qayasına həsr edilmiş şeirindəndir – hikməti isə Azərbaycan qadınlarının sədaqətini, etibarını, dözümlüyünü, vəfadarlığını və tarixin belə qadınlara şahidlik etməsini tərənnüm etməkdən ibarətdir.

III fəslin ikinci hissəsi “**Məmməd Araz poeziya dilinin feili frazeoloji vahidləri**”nin elmi-nəzəri poetik təhlilinə həsr edilmişdir. Məlumdur ki, feillər bir milli nitq hissəsi olmaqla həm də zəngin semantik çalarlıqlara malikdir və bu keyfiyyətinə görə dildə çeşid-çeşid feili birləşmələrin, eləcə də feili frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olur, çünki feilləri başqa nitq hissələrindən fərqləndirən cəhət fellərin zəngin çoxmənalılığa malik olmasıdır.² Məmməd Arazın dilində işlənmiş feili frazeoloji vahidlərin bir hissəsi şairin böyük sənətkarlıqla və şəxsi müşahidəsi ilə dildə mövcud olan feili frazeoloji vahidləri seçib bədii dilə gətirməsinin nəticəsidirsə, böyük əksəriyyəti şairin öz qüvvətli təxəyyülü və qüvvətli bədii-poetik düşüncəsinin məxsusi məhsuludur və şairin obrazlı, poetik dilində fikrin, obyektin daha əlvan, daha təsirli, bədii-emosional çalarlarla ifadəsini təmin edir: Ümumən, qeyd etdiyimiz kimi, M. Arazın yaradıcılığında yeni ifadə və yeni söz yaradıcılığı çox qüvvətlidir. Şair bədii yaradıcılığında daim yeniliyə, orijinal ifadə yaradıcılığına xüsusi meyil göstərir. Ana dilinin məcazlar sistemində yaxından bələn olan şair bu məcazlar əsasında insanın bədii zövqünü oxşayan, ona daxili məmnunluq gətirən məcazi ifadələr yaradır və oxucu onu qəbul edir: *Orda babamın dəli qılıncı, Orda şeir məzrləri,*

¹ Qarayev Y. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. 2004, I c., Ön söz, s. 6.

² Mirzəyev H. Azərbaycan dilində sadə fellər. Bakı, 1984, s. 7.

Orda muğam dərələri, Bayatı bərələri, Tar-kaman şırımları, Simfoniya zirvələri, İllərdən bəri, Əkilər, biçilər, Gəzilər, Kəcilər! Eyni hal feli frazezlərin yaradılması prosesində də müşahidə edilir: *nur əkmək, nur biçmək, arzu əkmək, qəm əkmək, qəm biçmək, arzu göyərtmək, ev göyərtmək* (ev qurmaq), *qəm üstünə sevinc hörmək* (qəmə dözmək), *pıçılı göyərtmək* (dalda danışmağa şərait yaratmaq), *tərif yoğurmaq // tərifə bələmək, vəd yoğurmaq* (yalandan vəd quraşdırmaq) və s., eləcə də üçkomponentli (*ağlın budağından sallanmaq, zülmət suvağını sökmək, göz görməyən duyğular* və s.) frazeologizmlər Məmməd Araz poeziyasının, eləcə də şairin söz ehtiyatının zənginliyi ilə izah edilir.

Klassik ənənəyə sadıqlığı kimi qiymətləndirilən, söz haqqında zəngin ismi və feli frazeologizmlərin çağdaş dilimiz üçün ən müdrik ifadələr olması şairin hikmət rəmzi olan *sözün qəddi, sözün dərdi*, eləcə də *sözü buxovlamaq, söz əmmək, söz ocağını qalamaq, söz toxumaq, qızıl söz ələmək, sözü suvar etmək – sözə süvari əzəməti verə bilmək* (*Qılinc kimi suvar sözü, Döyüşlərə apar sözü*, 2004, II, s.159) və s. kimi feli frazezlər dissertasiyada bədii dilin, xüsusən çağdaş Azərbaycan bədii dilinin obrazlar sistemini zənginləşdirmək, fikrin emosional ifadə edilməsini təmin edən orijinal ifadə vasitələri kimi qiymətləndirilir. Şairin dilində işlənmiş feli frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi təbiət hadisələrini bildirən sözlərin iştirakı ilə yaradılır: təbiət hadisələrini bildirən *külək, şimşək, bulud, tufan, sel* və s. sözlərin (*buludu soyundurmaq, buluddan asılmaq, buludla ağlamaq, şimşəklərlə ötürmək, şimşək olmaq, sel üyütmək, əsrin sazağını soyunmaq – əsrin toruna düşməmək* və s.), eləcə də coğrafi terminlərin (*yamacları sıxmalamaq, dağlar qocaldı, ulduzları yedəkləmək, dağlar diksinir, göyün yaxasını bağlatdırmaq, dağlar gərnəşir – oyanmaq istəyir* və s.) iştirakı ilə onlarla mətnin bədii, obrazlı səciyyəsinə açıqlayan frazezləri yaradıb işlətməsi dissertasiyada şairin çağdaş Azərbaycan dilini zənginləşdirən vasitələr kimi dəyərləndirilir.

Fəslin “**Somatik vahidlər əsasında yaranan feli frazeoloji vahidlər**” bəhsində insanın bədən üzvlərinin iştirakı ilə düzələn frazezlər təhlil edilir, şairin bu semantik söz qruplarının iştirakı ilə zəngin orijinal, yeni feli frazezlər yaratması da şairin yeni feli frazezlər yaratmaq yolu ilə çağdaş Azərbaycan ədəbi dilini zənginləşdirmə xidməti kimi qiymətləndirilir: *ürək qızdırmaq – etibar etmək, ürəklər varaqlandı, ürəkdə əkmək, qulaq bağlamaq,*

ürəkdə ildırım çaxdı, ürəklərdə yurd salmaq və s. kimi obrazlı, dilin əlvanlığını artıran, onun milli keyfiyyətini göstərən, ümumən şeirin yaddaşlarda yaşamasını təmin edən onlarla obrazlı, fəlsəfi mənalı frazemlərin poeziya, şeir dilini xalqın bədii təfəkkürünün qiymətli xəzinəsi olması diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyada şairin poeziya dilində müşahidə edilən ismi və feli frazeoloji vahidlər quruluşuna görə I növ ismi söz birləşmələri tipində olan ismi frazeoloji vahidlər, II növ ismi söz birləşmələri tipində olan ismi frazeoloji vahidlər, III növ ismi söz birləşmələri tipində olan ismi frazeoloji vahidlər qrupları üzrə araşdırılır: *harın küləklər, sərsəri küləklər (I), böhtanlar yarıqanı, məhəbbət zəlzələsi, dəm gölü, təbəssümlər çəməni (II), əsrin küləkləri, buludların ətəyi, əsrin sazağı, göyün yaxası, dağ mehinin qanadları (III)*. Şairin poeziyasında mücərrəd anlayışları bildirən ismi frazemlər məna rəngarəngliyi ilə diqqəti çəkir: *əsrin günahları, isti nifrət, mənsəb yəhəri, nur daşqını, tənqid biçini, düzlük tələsi, ədalət qamçısı, tərifi xırmanı, söz günəşi* və s. kimi ismi frazemlər həm yazıçının qələminin qüdrətini nümayiş etdirir, həm də ədəbi dili zənginləşdirir.

Dissertasiyada feli frazeoloji vahidlər leksik tərkibinə görə araşdırılır və isimlərin iştirakı ilə xüsusi fellərin çoxmənalılığından yaranan feli frazemlər (*nur göyərtmək, pıçıltı göyərtmək, iz göyərtmək, ələm əkmək, qəm əkmək, haqq əkmək* və s.), təbiət hadisələrini bildirən isimlərin iştirakı ilə (*buluddan asılmaq, yağış ələmək, sel üyütmək, külək yollamaq* və s.), habelə somatik leksika əsasında (*kəlləni şumlamaq, dil sancaqlamaq, qulaq bağlamaq* və s.) yaranan feli frazemlər qrupları üzrə qruplaşdırılır, onların orijinal, şairin qələmində qazandığı üslubi mənalər müəyyən edilir.

Dissertasiyanın III fəslinin üçüncü hissəsində “**Məmməd Arazın poeziya dilində atalar sözü – məsəllər və hikmətli sözlər**” araşdırılır, şairin müdrik, hikmətli söz və ifadə yaradıcılığı təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində atalar sözü və məsəllərin dilin frazeologiya sisteminə daxil olub-olmamasına müxtəlif münasibət olsa da, dilçilərin böyük əksəriyyəti, frazeologiyanın obyektini geniş mənada qəbul edərək, atalar sözü və məsəlləri də frazeologiyaya aid edirlər.¹

¹ Əlizadə Z. Azərbaycan atalar sözlərinin həyatı. Bakı, 1985, 245 s.; Müasir Azərbaycan dili, I h. Leksika. Bakı, Elm, 1978, 322 s.; Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Elm, 2009, s. 86.

Dissertasiyada Məmməd Araz öz xələfləri Azərbaycanın böyük söz ustaları – Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin varisi olaraq müdrik, fəlsəfi söz demək istedadının ardıcıl davamçısı kimi qiymətləndirilir, şairin poeziya dilindən müdrik-hikmətli kəlamlar vasitəsilə təsdiqlənir. Qeyd edilir ki, xalq şairi Məmməd Araz bədii söz «qurucusu» olaraq, dilə yeniliklər verməsi onun atalar sözü-məsəl, müdrik söz-ifadə yaradıcılığının da şah damarını təşkil edir. Dissertasiyada istedadlı şair Məmməd Arazın sağlığında artıq müdrik sözlərinin xalqın dilində aforizmə çevrilməsi nadir hadisə kimi diqqətə çatdırılır və şairin hikmətli misraları ilə təsbit olunur: *Dünya sənin, dünya mənim, dünya heç kimin! Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı! Vətən mənə oğul desə nə dərdim! Mamır olub, qayalarda bitərdim! Dünya düzəlmir ki düzəlmir, baba! və s.* Şairin poetik dilinin əsas cəhəti kimi Azərbaycan dilində mövcud olan atalar sözü və məsəllərə müdaxilə, bədii, estetik, emosional əlavələr etməklə işlətməsi və həyatı təcrübələrinin ümumiləşdirilmiş nəticələri kimi müdrik söz və müdrik, hikmətli cümlələrin – aforizm səciyyəli cümlələrin bolluğu şairin bir şəxsiyyət olaraq yüksək intellekt səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Xalq dilindəki “Yalançının evi yandı – heç kim inanmadı” müdrik ifadəni şair “Yalançının evi yandı göz qabağında, Hamı baxdı, hamı gördü, Hamı inandı” şəklində işlətməklə zamanın biganə insanlarını tənqid edir, oxucusunu o istiqamətə yönəldir ki, bədbəxt hadisə üz verərkən insanlara biganə qalmaq olmaz, hər kəs öz kömək əlini uzatmalı, bədbəxtliyin aradan qalxmasına kömək etməlidir. Başqa bir şeirində şair xalq dilində mövcud olan “Dəyirman bildiyin eləyir, çax-çax baş ağrıdır” atalar sözünü daha poetik şəkildə – *Tikanlı yazılar çax-çax eyləyir, Zaman üyüdəcək öz bildiyini*, – “Su sənəyi suda sınar” – *Suda sınıb su sənəyi deyəsen, kimsə qırıb bir ürəyi deyəsen*, – “Dünya vəfasızdır” kəlamı ritorik sual şəklində – *Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?! “Dünyada tam xoşbəxtlik yoxdur” müdrik sözünün – Nur zülmətsiz haçan oldu?! şəklində işlədərək, onun təsir qüvvəsini artırır. Şairin dilində müşahidə edilən aforizmlərin çox hissəsi isə şairin özünün yaratdığı dünya və onun gözlənilməz hadisələri ilə əlaqədar olan müdrik söz və ifadələrdən ibarətdir: *Dünya böyük, ömür yolu bir addım, Dünya dəyirmandı, ömür dən! Toyların, yasların özülü dünya! Tanrı, məni məndən qoru bu yaşda! Bir üzü ağ dünya, bir üzü qara!, Biclik tələsindən qaçar tülkülər, Düzlük tələsindən yayına bilməz! Zaman üzüdünlərə zəmanət verər! Dərdi dartıb üzməyən**

dərd üzər! Dedim tələssən də, tələsməsən də, Yenə öz vaxtında gələcək bahar, Böyüklərin faciəsi böyük olur, Kişilərdən haray qalıb, ad qalıb bizə, Nakişinin səpdiyi dən qum bitiribdir! Yazıq olur cəlladlar və s. Xalq şairi Məmməd Arazın müdrik bir şair kimi səciyyələndirilməsinə imkan verən bütün bunlar dissertasiyada izah və təhlil edilir.

Dissertasiyada Məmməd Araz Azərbaycan xalq dilinin bədii-estetik zənginliklərini, dilinin özünəməxsus dil-üslub özəlliklərini ədəbi dilə geniş dairədə cəlb edən yenilikçi şair – Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dili klassiklərindən biri kimi səciyyələndirilir, onun öz dövrünün siyasi-ictimai havası ilə nəfəs alan, əsərlərinin milli məziyyətləri və milli koloriti ilə sevilən-seçilən yenilikçiliyə xüsusi istedadı olan bir novator şair, Azərbaycan dilinin çağdaş inkişaf istiqamətlərini bütün incəlikləri ilə əsərlərində tərənnüm edən vətəndaş şair olması vurğulanır.

Məmməd Arazın poetik yaradıcılığı XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yollarının müəyyən edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şairin bədii əsərlərinin dili üzərində aparılmış tədqiqatdan aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

1. Araşdırmalar göstərir ki, Məmməd Araz ana dilindən bədii ifadə vasitələri kimi məharətlə istifadə etmək istedadına malik bir yaradıcı şair olmuşdur. Onun poetik dilində özünü göstərən yüksək səviyyəli obrazlılıq, poetiklik, ekspressivlik, emosionallıq, dərin ümumiləşdiricilik, müdriklik, ilk növbədə şairin özünəməxsus intellekt səviyyəsi və ana dilinə yaxından bələd olması və bunlardan yaradıcı şəkildə poetik səviyyədə faydalana bilmək bacarığı ilə bağlı olmuşdur.
2. Məmməd Arazın poetik dil faktlarında qüvvətli bir həssaslıq, dərin müşahidəçilik, böyük ümumiləşdirici hikmət, müdriklik, yüksək bədii təfəkkür vardır. O, şeirlərində hər sözlün, ifadənin xalq dilində olan variantlarını tapmış və onların bədii cəhətdən daha qüvvətli variantlarını, sinonimlərini yaratmışdır.
3. Məmməd Arazın bədii təfəkkürünün qüdrəti xalq dilinin dərin köklərinə enmək, endikcə ondan məharətlə faydalana bilmək məharəti ilə bağlılığındadır; onun poetik dili əsasən, iki mənbədən: xalq dilinin bitib-tükənməyən xəzinəsi folklordan və Azərbaycan ədəbiyyatının keçmiş və çağdaş klassik şairlərinin zəngin bədii irsindən qida alır.
4. Məmməd Arazın şeir dili leksik laylarının müxtəlifliyi (həyatın hər sahəsinə aid sözlərin olması), zənginliyi, rəngarəngliyi ilə səciyyələnilir. Şeirlərinin leksik laylarının poetik mahiyyəti, geniş ifadəlilik imkanları

şairin qələminin qüdrəti ilə ədəbi dilimizin normaları çərçivəsində istifadə edilir. Fikri sərrast ifadə etmək üçün sözlərin düzülüb-qoşulması sənətkarın yaradıcılığında gərgin poetik axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxır. Belə ki, hər bir söz konkret üslubi funksiya daşıyır; təsvir olunan zaman, şərait, obrazların səciyyəsi, vəziyyəti, hadisələrin xarakteri və s. uyğun sözlərlə bağlanır və üslubi semantik çalar ifadə edir.

5. Məmməd Arazın poetik dilində terminoloji leksikanın xüsusi mövqeyi vardır. Xüsusilə, xalqın adət-ənənəsi ilə bağlı terminlər şairin əsərlərində həm də müxtəlif üslubi məqsədlərə xidmət edir. Eyni zamanda, Azərbaycan və onun təbiətini tərənnüm edən poetik şeirlərində ana vətənin coğrafi mənzərəsinin təsvir və tərənnüm edilməsində onomastik vahidlər və onların bütün növləri şairin üslubi məqamlarda-poetik tabloların təsviri zamanı istifadə etdiyi ən fəal leksik vahidlərdir.

6. Məmməd Arazın vətənin obrazlı, poetik təsvirlərində Azərbaycanın coğrafi yer adları, toponimlər, hidronimlər, antroponimlər xüsusi intensivliyə malikdir: ölkə adı kimi Azərbaycan, dağ adları Qoşqar, Şahdağ, çay adı – hironim kimi Araz (vətənin parçalanma rəmzi olaraq) xüsusi üslubi-poetik çəkiyə malikdir.

7. Məmməd Arazın əsərlərində leksik-semantik söz qrupları – sinonimlər, omonimlər və antonimlərin araşdırılması şairin poetik dilinin üslubi məqamlarının, poetik dilinin xüsusi effekt yaradan vasitələrinin üzə çıxarılmasında əsas vasitə olduğunu müəyyən edir.

8. Məmməd Araz milli koloritə, xəlqi üsluba nail olmaq üçün xalq dilində əsrlərlə işlənib cilalanmış, xalqın çoxəsrlik bədii təfəkkürünün məhsulu olan əlvan mənəli frazeoloji ifadələrdən, birləşmələrdən, atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli, müdrik sözlərdən yerli-yerində istifadə etməklə yanaşı, özü və həyatı təcrübəsinin ümumiləşdirici nəticələri kimi külli miqdarda müdrik ifadə, hikmətli söz yaratmışdır. Şair o nadir insanlardandır ki, onun yaratdığı müdrik söz və deyimlər özünün sağlığında xalqın dilində aforizmlərə çevrilmişdir. Məhz bu cəhətlərinə görə Məmməd Araz poeziyası keyfiyyətli bir poeziya kimi daima onu sevən xalqının dilində yaşayır, yaşayacaqdır. Bunun ilkin səbəbi Məmməd Araz poeziyasının dil məhrəmliyi, dərin köklərlə Azərbaycan xalq dilinə bağlı olmasıdır. Bu səbəbdən Məmməd Arazın dili, milli dil özəllikləri üzərində ucalan ən nümunəvi çağdaş Azərbaycan ədəbi dilidir.

Tədqiqatın əsas məzmunu çap olunmuş aşağıdakı tezis və məqalələrdə əksini tapmışdır:

1. Məmməd Arazın poeziyasında söz yaradıcılığı (morfoloji üsul). Tədqiqələr, 2009, № 3, səh. 123-144.
2. Məmməd Arazın poeziyasında söz yaradıcılığı (sintaktik üsul). Tədqiqələr, 2009, № 4, səh. 136-147.
3. Məmməd Arazın poeziyasında ismi frazeoloji birləşmələr. Filologiya məsələləri, 2010, № 3, səh. 139-158.
4. Məmməd Arazın poeziyasında feli frazeoloji ifadələr. Filologiya məsələləri, 2010, № 6, səh. 54-64.
5. Məmməd Arazın poeziyasında dialektizmlər. «Müasir Şərqsünaslığın aktual problemləri» Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, 1-2 iyun 2011, səh. 251-252.
6. Məmməd Arazın poetik dilində terminlər. Terminologiya məsələləri, 2012-ci il, № 1, səh. 147-152.
7. Стилистические особенности антропонимов и этнонимов в поэзии Мамеда Араза. Вестник Ленинградского государственного университета имени А.С.Пушкина, Научный журнал, № 2, Том 1. Филология, Санкт-Петербург, 2013, с. 233-238.

**ЯЗЫК ПОЭЗИИ МАМЕДА АРАЗА
(ЛЕКСИКА И ФРАЗЕОЛОГИЯ)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лингвистическому анализу поэтической речи народного поэта Мамеда Араза, достигшего уровня классика современной азербайджанской литературы, видного представителя азербайджанского литературного языка.

Диссертация состоит из введения, 3-ех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении дается информация о структуре диссертации, обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, а также отмечается новизна, теоретическая и практическая значимость, методы и источники, говорится об объекте и предмете исследования, а также о ее апробации.

В первой главе – «Лексика поэзии Мамеда Араза» – рассматриваются вопросы словообразования – морфологический и синтаксический способы, диалектизмы и термины, а также синонимы, омонимы и антонимы в поэзии Мамеда Араза.

Во второй главе – «Ономастические единицы в поэзии Мамеда Араза» – исследуются топонимы, антропонимы, оронимы, гидронимы, этнонимы, выявляются их поэтико-стилистические специфики.

В третьей главе – «Фразеология поэтической речи Мамеда Араза» – проводится детальный анализ именных и глагольных фразеологических единиц, а также пословиц-поговорок, крылатых слов и афоризмов, которые употребляются в интерпретации поэта, и дается стилистический анализ.

В заключении обобщаются результаты проведенного исследования.

**POETIC SPEECH OF THE POETRY OF MAMED ARAZ
(LEXIS AND PHRASEOLOGY)**

SUMMARY

This thesis is dedicated to the linguistic analysis of poetic speech of national poet Mamed Araz, which has reached the level of a classic of modern Azerbaijani literature, a prominent representative of the Azerbaijani language.

In the introduction is given the information about the structure of the dissertation, the actuality of the theme, purposes and problems of the research are defined and novelty, theoretical and practical importance, methods, and sources are marked about the object and the subject of research, as well as its validation.

The first chapter of “poetic lexis speech of Mamed Araz” addresses the derivation, morphological and syntactic ways, dialect and terms, as well as synonyms, homonyms, and antonyms in poetry of Mamed Araz.

The second chapter “Onomastic units in poetic speech of Mamed Araz” investigates toponyms, anthroponomy, oronyms, hydronyms, ethnonyms identifies their poetic and stylistic features.

In the third chapter of “phraseology of poetic speech of Mamed Araz” shows a detailed analysis of nominal and verbal phraseological units, as well as proverbs, winged words and sayings. In the conclusion summarized the results of the research.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ДИНАР ДУРМУШ кызы КЕРИМОВА

**ЯЗЫК ПОЭЗИИ МАМЕДА АРАЗА
(лексика и фразеология)**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ – 2014